

# DE KERKWIJDING VAN SINT MAARTEN

## Een verkenning van de stand van zaken

Het is met de studie van de eigen Utrechtse liturgische gebruiken of „usus“ in de middeleeuwen niet erg florissant gesteld.

In de jaren 1919-1921 verscheen Tomus I van een *Bibliotheca Liturgica Sancti Willibrordi*, die getuige de titel als een reeks van uitgaven bedoeld was. Het eerste deel bevatte de *Ordinarius S. Martini Trajectensis*, een handschrift uit de tweede helft van de veertiende eeuw, uitgegeven door de franse benedictijn Dom Paul Séjourné, monnik van de abdij van Oosterhout. Samen met zijn medebroeder Dom Pierre Puniet had Séjourné het plan alle Utrechtse Pontificalia te gaan uitgeven, een project dat nooit is uitgevoerd. Een *ordinarius* is een boek dat de gewone gang van zaken bij de getijden vastlegt, hier dus voor die in de Domkerk. Séjourné voorzag het van een rijke maar nogal onoverzichtelijke inleiding, waarvan sedertdien in allerlei publicaties veel gebruik is gemaakt. Voor wat de *Bibliotheca* aangaat, is het bij dit ene veelbelovende deel gebleven.

Een kostbare bouwsteen werd in 1958 aangedragen door de mediaevist W. Jappe Alberts en de liturgist C. A. Bouman met de publicatie van de *Benedictiones episcopales e libro pontificali ecclesiae sancti Johannis Ultrajectensis* (Bisschoppelijke zegeningen uit het Pontificale van de Utrechtse Janskerk), een handschrift van rond 1450, berustend op de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Het is de enige liturgische tekst in de reeks *Fontes minores Medii aevi* (Kleine Middeleeuwse bronnen) van het Instituut voor Middeleeuwse geschiedenis te Utrecht.

Ziehier vrijwel heel de oogst van voor de onderzoeker toegankelijke Utrechtse liturgische bronnen. En dat bij een overstelpende hoeveelheid materiaal, die in vergelijking met die van vele andere bisdommen zelfs „overvloedig“ is genoemd. Wie het lemma *Utrecht* opslaat in het rijke *Liturgisch Woordenboek* (dl. II, Roermond, 1968), het artikel is van de hand van dr. L. Brinkhoff, ziet een rijke oogst te velde staan. Mediaevisten en liturgisten, liefst in broederlijke samenwerking als het tweespan Alberts-Bouman, kunnen er jaren mee voort.

Een van de belangrijkste en zeker meest complexe liturgische handelingen is de kerkwijding, ook wel kerkconsecratie geheten, in het latijn de *dedicatio ecclesiae*. In de middeleeuwen werd het gebeuren zelf en de verjaardag ervan steeds ook buiten de kerkruimte gevierd, waarvan het woord *kermis* (kerk-mis = mis op kerkwijdingsdag) nog getuigt. Er hoorden ook zulke nevenliturgische activiteiten als het trekken van processies, het tonen van de reliekenschat en het verlenen van aflaten bij.

Ook de eredienst zelf was op de verjaardag van kerk-

wijding zowel in de mis als in de getijden geheel op de gedachtenis van de *dedicatio* afgestemd.

Wat nu de datum van eventuele kerkwijding van de gotische Utrechtse Dom betreft, daarover zijn we niet afdoend geïnformeerd. Wel kennen we de jaartallen en een enkele datum van de consecratie van de Dom van Adelbold, zoals de voorganger van de huidige kerk gemakshalve wordt aangeduid. Bij Beka en Heda en later bij Van Heussen-Van Rijn lezen we dat deze Domkerk zelfs drie keer is gewijd, één keer in de elfde en twee keer in de twaalfde eeuw. De eerste vond plaats onder bisschop Adelbold (1010-1026), de voltooiër van de kerk van Balderik (918-976) volgens sommigen, de bouwer van de kerk in haar geheel volgens anderen. Deze eerste consecratie zou hebben plaats gehad op 26 juni 1023, in tegenwoordigheid van keizer Hendrik II, de Heilige, en met assistentie van twaalf bisschoppen die met een eenparige zegening en met grote plechtigheid de heilige handeling verrichtten. Dan zou er een wijding hebben plaats gevonden onder bisschop Andreas (1126-1139) welke zou zijn verricht door Bruno, de aartsbisschop van Keulen. Tenhaeff veronderstelt dat dit is gebeurd in 1132 na een niet al te ernstige brand, die een herwijding nodig maakte. In 1173 is de plechtigheid nog eens herhaald onder bisschop Godfried van Rhene (1156-1178). Toen is ze verricht door aartsbisschop Philippus van Keulen, die immers als metropoliet Utrecht onder zijn suffragaanbisdommen telde. Deze wijding moest worden voltrokken na de veel zwaardere brand van 1148. De tussentijd van vijftientig jaar is moeilijk te verklaren.

Tenslotte geeft het vernietigende vuur, een in de middeleeuwen met gruwzame regelmaat terugkerende teistering, aanleiding tot de bouw van een geheel nieuwe Sint Maarten: de huidige gotische kerk. Het jaar 1253 was voor de stad Utrecht een rampjaar. In de nacht van 29 april begon de grootste stadsbrand uit haar geschiedenis. Negen dagen lang hadden de vlammen tussen de grotendeels houten huizen met strooien daken vrij spel. Wat na deze negendaagse van angst en verwoesting in de stad overbleef, waren zwartgeblakerde puinhopen en resten van wat eens gebouwen geweest waren. Zo was het ook met de kathedraal gesteld. Deze catastrofe leidde bisschop Hendrik van Vianden (1250-1267) tot het gedurfde initiatief van de bouw van een geheel nieuwe kerk, het „novum opus“, als opvolgster van de ten dele verwoeste romaanse kathedraal. Deze nieuwe Sint Maarten zou worden gebouwd in de stijl die in de twaalfde eeuw in Frankrijk tot bloei was gekomen: de gotische. In 1254 legde de bisschop hiervoor de eerste steen, maar gedurende de eerste periode na de brand eisten meer urgente projecten de aandacht op. Zijn opvolger, de elect Jan van Nassau (1267-1290),

die zichzelf de stichter van de Dom noemde, doet dat met recht, want hij was het die in 1288 met het uitschrijven van een aflaat en het aanstellen van uitschrijvers een effectieve voortzetting van de bouwactiviteiten mogelijk maakte.

## 22 juli, maar van welk jaar?

Op den duur werd de oude romaanse oost-partij geheel door de nieuwe gotische kooromgeving ingesponnen. Er zal rond 1288 met voortvarendheid aan zijn gewerkt - al in 1265 had de paus een aflaat voor de Dombouw uitgeschreven - waarbij er het domkapittel veel aan gelegen moet zijn geweest dat zijn koordiensten ongehinderd en zonder lange onderbrekingen konden worden voortgezet. En dat was mogelijk wanneer er een hoogaltaar was geplaatst en de heren zo ongeveer droog zaten wanneer ze op hun banken plaats namen. Die behoorden, met 's bisschops cathedra, tot de meest vitale uitrusting van de zetelkerk, zodat het aannemelijk is dat hiervoor snel zorg is gedragen. Nu is het voorstelbaar dat op het ogenblik dat het gotische koor zover in gereedheid was gebracht, er een (her)wijding heeft plaats gevonden, die dan voortaan als kerkwijding van de nieuwe Dom zou gelden. Wij lezen dat het koor in zijn geheel, tot aan het dwarspand, eerst in het eerste kwart van de veertiende eeuw is voltooid, maar het ligt op grond van het bovenstaande meer voor de hand het wijdingsjaar veel dichterbij 1288 te zoeken. Waarbij het jaar 1288 als terminus ad quem dient te worden beschouwd. Ergens tussen 1254 en 1288 moet dus de wijding hebben plaatsgevonden. Want we lezen in artikel 13 van de daarnet genoemde aflaatbrief van Jan van Nassau, „gegeven te Utrecht in het jaar der Menswording 1288 op de Geboortedag van de zalige Maagd“, 8 september:

„Daarbij staan wij, op het gezag ons van God gegeven, goedgunstig aan allen die op Witte Donderdag en op de wijdingsdag van diezelfde kerk, namelijk op het feest van Maria Magdalena, . . . uit vroomheid naar meergemelde moederkerk komen en hun aalmoezen op genoemde tijden geven, voor elk van de genoemde feesten afzonderlijk een aflaat toe van een jaar en veertig dagen, met alle aflaten en gunsten die toegestaan zijn door de eerbiedwaardige kardinalen, legaten, aartsbisschoppen en bisschoppen die aanwezig waren bij de wijding van die kerk“.

Hier is dus sprake van een wijding op het feest van Maria Magdalena, en van de aanwezigheid bij die plechtigheid van een talrijk gezelschap prelaten, waaronder zelfs kardinalen, die toen nog niet zeer talrijk waren.

Een andere hypothese is dat de wijdingsdag eenvoudig is overgenomen van de Dom van Adelbold. Die van het jaar 1173 zou daarvoor dus in aanmerking komen. Waarom is dan nergens de luister van het illustere gezelschap vermeld? En waar zouden in 1173 zomaar meerdere kardinalen - buiten Rome waren ze

er nog nauwelijks - vandaan moeten komen? Of zijn ze er door de schrijver van dit stuk bijgezet om achteraf de plechtigheid nog meer gewicht te geven?

Een zwaarwegender argument tegen „voortzetting“ van de kerkwijding van de oude Dom zou hierin kunnen liggen dat in de twaalfde eeuw de wijding twee keer is herhaald, beide keren na een brand, waarvan er een zelfs als minder ernstig te boek staat. Licht het dan niet in de rede dat bij het optrekken van deze geheel nieuwe constructie opnieuw het wijdingsritueel is gehanteerd?

## Magdalena-dag

Staat het jaar van een mogelijke wijding van de nieuwe Dom dus niet vast, onomstotelijke zekerheid is er omtrent de datum van de herdenking: het feest van Maria Magdalena, 22 juli. Geen dag werd, buiten Pasen, in de Dom met groter luister gevierd, geen dag had ook buiten de kerk zo'n grote weerklank. Er was een kermis van twintig dagen aan verbonden, de Magdalena-kermis, die in het hartje van de zomer in de stad wel een soort collectieve vakantie-ontspanning teweeg moet hebben gebracht. Er kwam bij dat het opbreken van het beleg door graaf Willem IV van Holland op 22 juli 1345 van Magdalena-dag tevens een Utrechtse nationale feestdag maakte. Sedertdien bracht Magdalena-dag twee gedachtenis-motieven bij elkaar, waarbij het ontzet van Utrecht in de *Ordinarius* blijkbaar het meeste gewicht in de schaal legt, want die spreekt slechts over „het feest van de H. Magdalena“ en noemt de kerkwijding niet expliciet. Is de gedachtenis van de kerkwijding dus naar het schijnt tijdelijk naar de achtergrond gedrongen, in het begin van de vijftiende eeuw keren de posten voor feestelijke uitgaven „in die dedicacionis“ of „in dedicacione ecclesie nostre“, op de kerkwijdingsdag, met regelmaat terug.

De liturgische aanwijzingen die de meergenoemde *Ordinarius*, waarvan het handschrift is vervaardigd tussen 1346-1376, geeft, zijn intussen welsprekend genoeg. Maria Magdalena is met vier andere feesten, Kerstmis, Pasen, Pinksteren en Sint Maarten, het patroonsfeest van de Dom, een gelegenheid waarbij het voorgaan in de liturgische functies is gereserveerd voor de bisschop. Als hij in de stad is behoort hij persoonlijk te officieren. Hij krijgt bovendien bij de processie en de dienst het volledige gevolg van zeven diakens tot zijn beschikking; bij feesten van mindere rang kwamen er slechts vijf of drie diakens aan te pas. De tekst geeft dan de volgende preciseringen:

„Op dit feest (S. Magdalena) worden kerk en altaar versierd zoals ze op Pasen versierd waren. Bij de Vespers en in de Metten geschiedt alles als op Pasen en krijgen kanunniken, jongens, dienaren en ook de afwezigen evenveel gerechten opgediend en evenveel broden als op Pasen gegeven worden. Bij de processie verschijnen alle kanunniken in de zijden cappa's. Wanneer de heer bisschop aanwezig is zal hij door zeven diakens worden geassisteerd, zowel in de proces-

sie als in de mis. Hij zal alle kanunniken een feestmaal aanbieden.

Na het evangelie zal hij een preek houden voor het volk en ook bij de tweede vespers zal hij ontvangen worden."

Om een inzicht te krijgen van de hoge rangorde van dit liturgische feest in onze bisschopskerk volstaat het vast te stellen dat in deze beknopte aanwijzingen tot drie maal toe Pasen als referentiepunt wordt gehanteerd.

Voor de versiering van de kerk op deze dag keren de gebruikelijke eikentakken telkenjare op de rekeningen van de Domkerk terug, in 1450 staat er zelfs bij dat het om drie karrevrachten gaat.

De plechtige processie met de relieken, waaronder de kassen van Pontiaan en Agnes een voorname plaats innamen, en eens in de zeven jaar zelfs het exposeren van heel de reliekschat waartoe in de kerk een tijdelijk oxaal werd getimmerd, vormden een soepele para-liturgische overgang naar het drie weken duren volksfeest dat op Magdalena-dag volgde.

### De kerkwijding

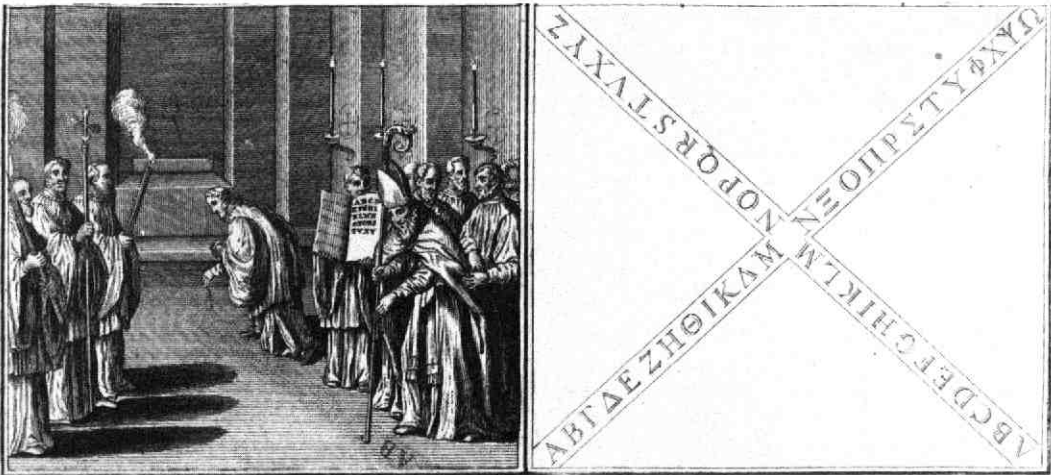
Tasten we wat het jaar van de kerkwijding van S. Maarten betreft dus in het halfduister, veel beter zijn we ingelicht over hoe deze ceremonie in de twaalfde en dertiende eeuw verliep. Heel de middeleeuwen door en ook nog na het Concilie van Trente is dit ritueel gelijk gebleven. Pas na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) zou het ingrijpend worden herzien.

Liturgie-historici onderscheiden in de totstandkoming ervan een aantal goed af te bakenen stadia. De oudste Romeinse vorm voor het in gebruik nemen van

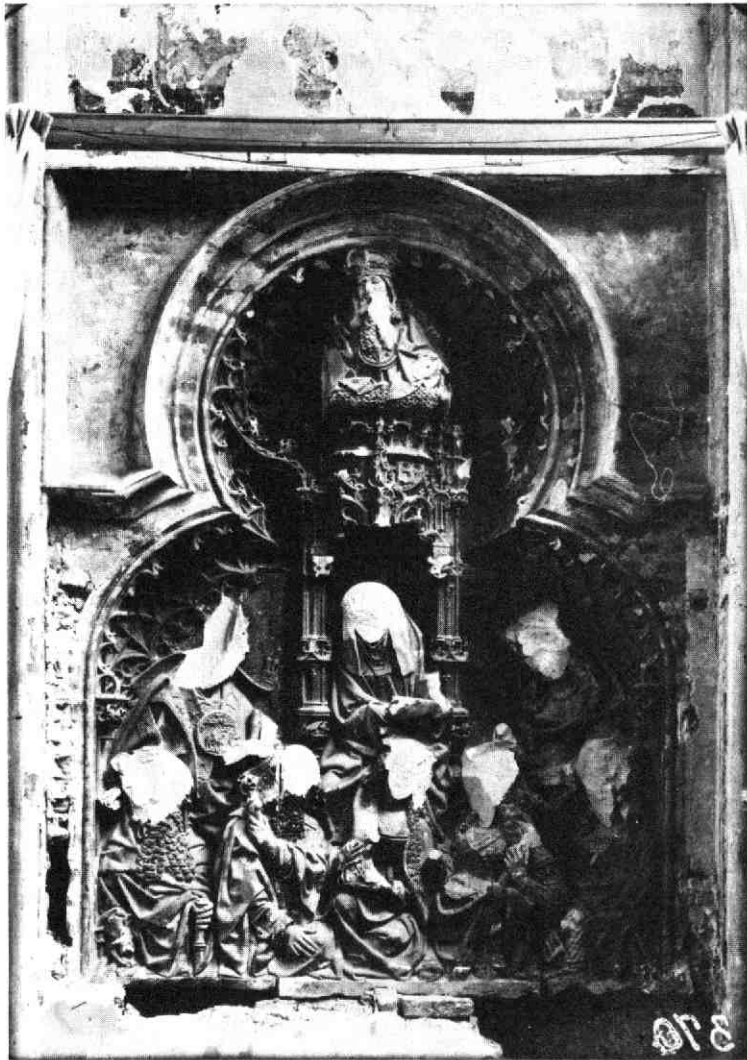
een kerkgebouw was eenvoudig de viering van een eerste inaugurele eucharistie. Daaraan werden op den duur een plaatsing van relieken in het altaar, als vervanging van het martelaarsgraf waarop vanouds de mis werd opgedragen, en een besprenkeling met wijwater toegevoegd.

Een tweede fase wordt gevormd door het veel dramatische buiten Rome gangbare Gallicaanse ritueel, waarin heel andere accenten van een grotere expressiviteit, ontleend aan het Oude Testament, werden gelegd. Daar was de zalving en de besprenkeling van de kerkmuren, zowel aan de binnen- als aan de buitenkant, de zalving van het altaar, de processie met de relieken, het kloppen van de bisschop met staf of draagkruis tegen de kerkdeur, en het met de staf tekenen van het Latijnse en Griekse alfabet op de vloer van het kerkgebouw. Waarbij het altaar na de wijding voortdurend werd bewierookt. De eerste eucharistie werd hier tot niet meer dan een aanhangsel van het uitgebreide consecratie-gebeuren.

Geleidelijk aan - en daarmee komen we in het derde stadium - vond er een samensmelting plaats van Romeinse en Gallicaanse elementen, een ontwikkeling die zijn voltooiing zou vinden in het wijdings-ceremonieel in het Pontificale van Durandus, bisschop van Mende (eind 13e eeuw). Met dit boek bereikt het ritueel zijn uiteindelijke vorm, en in deze vorm werd het in heel de kerk van het Westen verspreid. Het kenmerkte zich door een zekere overladenheid, nogal wat dublures, weinig deelname van het volk en vooral een onmogelijke lengte. Zo moet ook de Utrechtse Dom met alle „pomp and circumstance“ zijn gewijd volgens het in het Westen gangbare ceremonieel, dat zijn plaats had in het *Pontificale*, het boek dat, zoals de naam aangeeft, de liturgische handelingen en ge-



De bisschop tekent met zijn staf het Griekse en Latijnse alfabet in de as diagonaal over de vloer van de te wijden kerk. Het ritueel schijnt uit Ierland te stammen. 18e-eeuwse gravure uit: A. Moubach. Naauwkeurige beschrijving der uitwendige godsdienstplichten, kerk-zeden en gewoonten van alle volkeren der waereld; 6 dln. 's Gravenhage, Amsterdam, Rotterdam, 1727-1738. (Foto: Cath. Convent).



*Het altaarretabel in de kapel Van Arkel in de Domkerk.*

*Moeder Anna wordt geflankeerd door Sint Maarten (met pluviale) en Maria Magdalena. Merk op hoe alle gezichten zijn afgeslagen, behalve dat van God de Vader. Heeft hier schroom de stormers bevangen, of reikten hun bijlen niet hoog genoeg? (Foto: Gem. Archief, Utrecht).*

beden bevat die aan de bisschoppen zijn voorbehouden.

Want de kerkwijding behoorde - en behoort nog steeds - tot de taak van de bisschoppen, en het was een - ook fysiek - zware taak.

### **Maria Magdalena**

Tenslotte nog een enkele opmerking over de cultus van Maria Magdalena in Utrecht. Behalve dat zij de heilige van de kerkwijdingsdag was en die van het ontzet van 1345, valt ook nog anderszins op hoe populair haar verering was. In de Domkerk was in 1323 een altaar gesticht dat haar werd toegewijd, en wel in de zuidelijke kapel waarin later Robert van Arkel en zijn broer bisschop Jan van Arkel zijn begraven. Omstreeks dezelfde tijd was haar ter ere en die van S. Catharina een vicarie gesticht. Het zandstenen retabel in

dezelfde kapel Van Arkel, met de H. Anna als centrale figuur en vervaardigd rond 1500, laat ook Maria Magdalena zien.

Haar gezicht is net als dat van alle anderen afgehakt, maar toch duidelijk herkenbaar aan haar gewone haardracht van in elkaar gewonden vlechten.

In het tweede vierkant van de Domtoren hangt onder de zeven luiklokken de Maria-Magdalena, ook de „Boefflok“ genoemd, ten oosten van de Maria. Het opschrift ervan luidt:

Peccatrix pia sum plenaqz laude  
 magdalene tonus cum diapente  
 sponsi perqz pedes balsama nardi  
 ac fudi lachrimas crine retesi  
 gerhardus de wou me fecit anno domini  
 mccccciiii

De zondares ben ik, vol liefde en lofgezang.

de toon van Magdalena op de diapente; des bruidegoms voeten zalfde ik met nardus en ik goot tranen, die ik met mijn haren wiste. gerard van wou heeft mij gemaakt in het jaar des Heren 1506.

Uit dit opschrift blijkt dat Maria Magdalena hier, net als in heel de kerk van het Westen, vooral werd gezien als de boetvaardige zondares (Lk. 7, 36-50). Hetzelfde valt te merken bij het Utrechtse Magdalena-klooster aan de Nieuwe Gracht ongeveer ter hoogte van het Servaas Bolwerk, de Magdalenastraat en -brug herinneren er nog aan. Dat convent werd ook wel het klooster „van de bekeerde zusters” genoemd. Er was bovendien nog de identificatie met de zuster van Martha en Lazarus van Betanië, en de vrouw die als eerste getuige was van Jezus verrijzenis. Voor de vaders Tertullianus, S. Augustinus en S. Gregorius was dit één en dezelfde persoon, in tegenstelling tot het Oosten, dat hier drie verschillende vrouwen onderscheidde. Deze visie heeft het op goede gronden in de nieuwe kalender van 1970 ook in de Latijnse kerk gewonnen: op 22 juli wordt nu nog alleen de gedachtenis gevierd van Maria Magdalena „aan wie Christus na zijn verrijzenis als eerste is verschenen”, waarom zij in het Oosten „de apostelgelijke” wordt genoemd. Haar feest wordt al genoemd in het Martyrologium van Beda (8ste eeuw), maar echt populair werd haar verering eerst in de twaalfde eeuw toen het heiligdom van Vézelay, gelegen aan een van de wegen naar Compostella, dat haar lichaam beweerde te herbergen, grote aantallen pelgrims trok. Samen met Sint Maarten vormt zij in de late middeleeuwen in zekere zin een Utrechts paar: de patroon van de Domkerk en de heilige van de kerkwijding.

Ton H. M. van Schaik

### Verantwoording

Over de wijdingen van de Dom van Adelbold: Beka, Johannes de, et Wilhelmus Heda, ed. A. Buchelius, *De*

*episcopis Ultrajectinis* (Utrecht, Joh. van Doorn, 1643) Beka 38 en Heda 109-110, Hugo van Heussen en H. van Rijn, *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtse Bisdom I* (Leiden, 1719) 103 en 131-132.

Over de liturgie op Magdalena-dag: *Ordinarium S. Martini Trajectensis*, P. Séjourné ed. Bibliotheca Liturgica S. Willibrordi I (Utrecht, 1919-21) 69 en [13]-[14]. S. Muller Fzn., *De Dom van Utrecht* (Utrecht, 1906) 18B.

*Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht*, N.B. Tenhaeff ed. Rijksgeschiedk. Publicatiën 88 ('s Gravenhage, 1946) o.m. 161 noot 7, 172 noot 5, 193 noot 2, 197 noot 10 en 256 noot 8.

Uit de eerste van deze vermeldingen trekt P. C. Boeren ten onrechte de conclusie dat de voltooid Dom op 22 juli 1413 werd geconsacreerd. Zie zijn: *Heiligdomsvaart Maastricht* (Maastricht, 1962) 157.

Over de bouwgeschiedenis van de Dom: N. B. Tenhaeff, *Verspreide Geschriften I* (Groningen, 1949) 52-54.

E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, *De Dom van Utrecht*. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst dl. II eerste stuk ('s Gravenhage, 1965) 160-173.

J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht, 1968) 57-58.

Over de ontwikkeling van het kerkwijdingsritueel: *Tijdschrift voor Liturgie* 63 (1979) 362-364. Aldaar de verkorte weergave van een referaat van drs. A. Hollaardt, gehouden op een studiedag over het kerkwijdingsritueel op 16 mei 1979.

Zie ook: *Liturgisch Woordenboek II* (Roermond, 1968) s.v. Kerkwijding, 1319-1322.

Over de verering van Maria Magdalena: *Calendarium Romanum* (Rome, 1969) *Commentarius historicus Calendarii instaurati ad 22 juli*: 97-98.

Over het retabel in de Van Arkel-kapel: Haslinghuis-Peeters, o.c., 354-357. Het opschrift op de Magdalena-klok: *ibid.* 448-449. (Vertaling van mij, v. S.).

De aflaatbrief van de elect Jan van Nassau van 1288 is in Nederlandse vertaling gepubliceerd in:

*De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen*, C. A. Rutgers ed. (Den Haag, 1978) 149-153.

---

## DE RUIMTELIJKE VOORBEREIDING OP DE BOUW VAN DE GOTHISCHE DOMTOREN TE UTRECHT

---

Vrijdag 26 juni 1321 op het feest van de martelaren Johannes en Paulus werd plechtig de eerste steen gelegd door Jacob van Outshoorne, deken (dwz. gekozen „voorzitter”) van het kapittel ten Dom en door Gisbertus van Everdingen, de oudste kanunnik, voor de nieuwe toren. De bijeenkomst werd bijgewoond en opgeluisterd door vele andere kanunniken, vicarissen en scholieren met koorzang en liturgische handelingen. Op deze dag konden de heren voor hun geestes-oog al de toren zien, die nu gebouwd ging worden. Ook konden zij tevreden zijn over de moeilijke voorbe-

reidingen: het zoeken naar een bouwmeester, het bijeenbrengen van geld voor de bouw, de aanvoer van bouwmaterialen en de moeizame verwerving van voldoende bouwgrond. Hoe lastig was het niet geweest om ruimte te maken voor de bouw van deze éne reuze-toren! Bij het eerezuchtige plan de grootste kathedraal van het tegenwoordige Noord-Nederland te bouwen waren de bouwheren van de Dom niet voor de eerste, maar ook niet voor de laatste maal stuk gelopen op het ruimtegebrek. Met u wil ik gaan kijken wat er op deze plaats lag voordat de bouwput van de